

נקודה למחשבה

כתבי עת נוהגים לפרסם מאמרים גמורים, מלוטשים, פרי מחקר ארוך. בג'מאעה החלטנו להציע אופציה נוספת. לרבים מאתנו יש רעיונות ראשוניים, אולי רעיונות בוסר, שעדיין אין אנו יודעים לאן נוביל אותם (או הם יובילו אותנו). אולי יהפכו רעיונות אלה בסופו של התהליך לספר או למאמר, ואולי ייזנחו במגרה. המדור "נקודה למחשבה" נועד לתת בימה לרעיונות כאלה ולהביאם לפני הקוראים; המערכת מקווה לעורר באמצעותם רב־שיח שיתקיים מעל דפי כתב העת, או ישירות עם המחבר. אנו מזמינים אתכם להציע רעיונות, גם אם אינם מבוססים די הצורך, גם אם הם קוראים תיגר על התפיסות המקובלות, גם אם הם נשמעים מוזרים, ובלבד שינוסחו בקצרה ובבהירות.

"בעיית הפליטים הפלסטינים" והשיח שלה

חיה במבג'י-ספורטס

בעשרים השנים האחרונות עברו רוב הדיסציפלינות של מדעי האדם והחברה שינוי יסודי. היה זה תהליך שבמסגרתו נבחנו מחדש מונחי יסוד שמשמעותם נראתה עד כה אוניברסלית, חד־משמעית וברורה מאליה. חוקרים רבים הגיעו למסקנה כי משמעותם של מושגים כמו "מדינה", "משפחה", "אומה", "זהות", "זיכרון", "לאומיות" ודומיהם, ואפילו משמעותו של מושג המודרניות בכללותו, היא בעצם היסטורית, דהיינו תלויה בזמן ובמרחב, והיא משתנה ונבנית מחדש כל הזמן. תהליך דומה התרחש גם בדיסציפלינה ההיסטורית, ומצא את ביטויו בין השאר בפירוק של תפיסת הפוטיביזם ההיסטורי ובבנייה מחדשת של הכלים, דרכי העבודה והמתודולוגיה של ההיסטוריון. הביקורות המתודולוגיות־היסטוריוגרפיות שעמדו במרכז תהליך זה ואשר מצויות בתחומי הפילוסופיה של ההיסטוריה הן מרתקות, אך אין זה המקום להרחיב עליהן את הדיון. אומר רק שתהליך הפירוק של תפיסת הפוטיביזם ההיסטורי התבטא בערעור על תקפותן של הנחות היסוד הדיסציפלינריות שלכל אחת מהן היה מעמד פרדיגמטי; אלה הוערכו מחדש כהיסטוריות וסובייקטיביות.¹ עם זאת, המגמה של שחזור העבר נותרה אחד מהיעדים העיקריים של הדיסציפלינה ההיסטורית אף כי כיום ברור שהוא אינו ניתן לשחזור במובן הפשוט והפשטני שהגדיר רנקר.

* רשימה זו מתבססת על תות מ.א. בהנחיתם של ד"ר יורם מיטל וד"ר גבי פיטרברג. ברצוני להודות להם ולד"ר חגי רם.

1 בכך עסקו הביקורות הללו בעשיית היסטוריוזציה לדיסציפלינה ההיסטורית עצמה. כך למשל ניסה פיטר נוביק לעמוד על המשמעות המשתנה של עקרון האובייקטיביות בהיסטוריוגרפיה האמריקאית (Novick 1988); ו'אק לה גוף כתב על ההיסטוריה של הזיכרון ועל ההיסטוריה של היחסים שבין היסטוריה לזיכרון (Le Goff 1992); פייר נורה (1993), כתב על ההיסטוריה של יחסי הגומלין בין "זיכרון" ל"היסטוריה" ול"לאומיות"; ג'והן גיליס כתב על ההיסטוריות והיחסים ההדדיים של המושגים "זיכרון" ו"זהות" (Gillis 1994); והידן וייט כתב על הנרטיב כצורת ייצוג המוזהה עם התכנים המאפיינים את העידן הלאומי, ובמלים אחרות, על ההיסטוריות של הנרטיב כצורת ייצוג היסטוריוגרפית (White 1987).

גם חקר המזרח התיכון עבר בעשורים האחרונים תהליך של פירוק תזות שהיוו במשך שנים מסגרות הסבריות דומיננטיות בהבנת ההיסטוריה של האזור. הפירוק של "תזת השקיעה" ושל הייצוגים שלה במחקר, שהתיימרו להסביר את ההיסטוריה של המרחב העוסמאני מאז המאה השש עשרה ועד מלחמת העולם הראשונה, כמו גם פירוק תפיסת "האתגר" (של "המערב") ו"התגובה" (של "המזרח") שלפיה התנהלה ההיסטוריה של המזרח התיכון בדפוס מחזורי של תגובה לאתגרים חיצוניים, בעיקר מערביים, הן רק דוגמות לכך.

בניית דיון היסטורי מסוג אחר באמצעות ניתוח של שיח (discourse analysis) היא אחת האפשרויות לכתיבת היסטוריה אלטרנטיבית גם בתחום המחקר של המזרח התיכון. כך עשו למשל החוקרים ח'אלד פהמי (Fahmi 1997) ואפסאנה נג'מאבאדי (1999). באמצעות דיון היסטורי מפורט ברפורמות הצבאיות של מוחמד עלי פאשא בראשית המאה התשע עשרה, ניתח פהמי גם את התהליך המורכב של יצירת סדר מודרני במצרים של אותה תקופה. היה זה תהליך שהתפתח תוך כדי עשייה ואשר תוצאותיו היו שונות בצורה משמעותית מהכוונות ומהיעדים המוצהרים שהוצבו בראשיתו. באופן דומה הציגה אפסאנה נג'מאבאדי את ההיסטוריה של המהפכה החוקתית ואת תהליך יצירתו של סדר מודרני באיראן כתהליך מתמשך ומשתנה של התהוות. באמצעות אירועים בודדים (כגון מכירתן וחטיפתן של בנות קוצ'אן) תיארה נג'מאבאדי כיצד נבנו ערכים ומנגנונים מוסדיים של המהפכה החוקתית וכיצד נבנה גם הנרטיב הלאומי האיראני. בתוך כך היא חשפה את ההיסטוריות של תודעת המודרניות באיראן ואת מקומו של השיח המגדרי בתוכה.

מחקרים כמו אלה של פהמי ונג'מאבאדי תורמים תרומה נכבדה לחקר המזרח התיכון לא רק בשל המורכבות ההיסטורית שהם מציגים, אלא גם משום שהם מייצגים את ראשית השינוי המתודולוגי שעובר המחקר של המזרח התיכון בשנים האחרונות. לעומת זאת ההיסטוריוגרפיה של הסכסוך הערבי-ישראלי לא עברה שינויים מרובים, בעיקר לא ברמה המתודולוגית, גם לא במחקריהם של אלה הנקראים "ההיסטוריונים חדשים"² בני מוריס, שספרו לידתה של בעיית הפליטים הפלסטיניים, 1947-1949 (1991) עורר תגובות לאין ספור וגם פתח בוויכוח ההיסטוריוגרפי המפורסם, לא הציע היסטוריה אלטרנטיבית ברמה המתודולוגית. ספרו, שהסתמך על חשיפת מסמכים ארכיוניים, הציע נרטיב אחר שהכל ידעו אותו אך לא העזו להעלותו על הכתב; במידה רבה זו גם חשיבותו של הספר. מבחינה מתודולוגית עשה מוריס בספר זה, כמו במחקריו

2 ברשימה זו אני מתייחסת לחוקרים ומחקרים מהדיסציפלינה ההיסטורית בלבד ולא למחקרים מדיסציפלינות אחרות דוגמת אלה של אורי רם, ברוך קימרלינג וגרשון שפיר שתרמו להרחבת ולהעמקת הדיון בהיבטים שונים של הסכסוך, ביניהם גם מתודולוגיים. על כך ראה: Pappé 1997.

האחרים, שימוש בכל הנחות היסוד הקונבנציונליות של הדיסציפלינה ההיסטורית הרווחת ואף לא התיימר לעשות אחרת (מוריס 1996; Morris 1986, 1990). גם מחקריהם של אילן פפה ואבי שליים, שאף הם עמדו במרכזו של ויכוח "ההיסטוריונים החדשים", לא הציעו היסטוריה אלטרנטיבית במובן המתודולוגי (פפה 1986, 1991; Shlaim 1986, 1988; Pappé 1992). כולם כתבו היסטוריה פוליטית ובדרכי עבודתם לא היו שונים מההיסטוריונים שאותם ביקרו והגדירו "ממסדיים". ההיסטוריה שלהם נותרה פוזיטיביסטית במובן הבסיסי, וגם הם ביססו את הנרטיב שלהם על שקיפות התייעוד ועל ההנחה כי באמצעותו יוכלו לשחזר את "העבר כפי שהיה באמת". הביקורתיות של מחקריהם היא בעיקרה פוליטית והיא מתייחסת למדיניות של מנהיגות היישוב ושל מדינת ישראל בתקופה שלפני מלחמת 1948 ולאחריה.

יחד עם זאת, הגם שקשה להגדירם כהיסטוריונים ביקורתיים במובן המתודולוגי, בשום אופן אין להמעיט מתרומתם לחקר הסכסוך. למחקריהם יש ערך רב דווקא בשל היותם פוזיטיביסטים, ומשום שבהיותם כאלה הניחו תשתית עובדתית מפורטת ומתועדת היטב היכולה לשמש בסיס למחקרים נוספים. זאת ועוד, הם פרצו דרך והפרו "טאבו" בעצם עיסוקם בסוגיות שהמחקר ההיסטורי נמנע בדרך כלל מלדון בהן בגלוי. מחקריהם סדקו דימויים וערערו על הנחות יסוד שהיו מובנות מאליהן בכל הנוגע לעמדותיה ולפעולותיה של ישראל בסכסוך. למעשה היה זה ערעור על הנרטיב שבנו האליטות הפוליטיות הישראליות ואשר הציג את ישראל כצד שהאמת והצדק המוחלטים בסכסוך עומדים לצדו ללא עוררין. הם האמינו כי ההיסטוריה שכתבו משועבדת פחות לנרטיב הציוני בכללותו ומשוחררת מההטיות שהם זיהו כמנת חלקה של ההיסטוריוגרפיה ה"ממסדית". עם זאת מגמת הרוויזיה בחקר הסכסוך נמצאת עדיין בראשיתה.³

במסגרת מצומצמת זו של "נקודה למחשבה" אבקש להציע דרך מתודולוגית שונה במהותה מזו המקובלת בהיסטוריוגרפיה ה"ממסדית" ו"החדשה" ובכך להציע גם כתיבה של היסטוריה פוליטית אחרת של הסכסוך בכלל ושל מדיניות ישראל כלפי "בעיית הפליטים" בפרט. הצעתי היא לעשות שימוש שונה בכלים שבהם משתמש בדרך כלל ההיסטוריון של הסכסוך, במיוחד בשימוש המקובל שהוא עושה בתייעוד. במחקרי אני מבקשת לנסות לזהות ולנתח, באמצעות מסמכי משרד החוץ (כמו התכתבויות, פרוטוקולים, דוחות מסוגים שונים, מסמכי חקר פנימיים וכדומה), את

3 אמנון רוזנקרנצקי, המוזהה אף הוא עם "ההיסטוריונים החדשים", ביטא אמנם – שלא כמו פפה, שליים ומוריס – גישה ביקורתית מתודולוגית (וגם פוליטית) על האידאולוגיה הציונית ומקורותיה. אולם, גם הוא לא עסק בכתיבת היסטוריה אלטרנטיבית לסכסוך, הגם שלניתוח שלו יש השלכות ברורות (שהוא גם מצביע עליהן מפורשות) על הבנת טיבם של יחסי הגומלין שבין התנועה הציונית לחברה הפלסטינית (רוזנקרנצקי: 1993; 1998).

השיח של סוגיית הפליטים בסוף שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים. באמצעות תיעוד זה ביקשתי גם לחשוף את יחסם של הכותבים ואת תודעתם כלפי נושא כתיבתם ואת טיב הייצוג הטקסטואלי של הפליטים.

כפי שהראה דומיניק לה־קפרה (LaCapra) תיעוד, גם אם נראה שהוא שקוף וגם אם הוא מהווה בדרך כלל מקור לידע עובדתי (בלשונו של לה־קפרה, "a document-tary model of knowledge") אינו בהכרח כזה. לטענת לה־קפרה, מסמכים הם טקסטים מורכבים הכוללים רבדים שונים של ידע כמו למשל ייצוגים של שדות שיח שונים ויחסי כוח. מאחר שטקסטים אלה נכתבו על ידי בני אנוש, הם מכילים גם את היחס של הכותבים אל נושא כתיבתם (LaCapra 1985).⁴ גישה זו ניתן ליישם גם בקריאה של תיעוד גלוי ומוכר שהיווה עד כה בסיס לחקר הסכסוך. ההיסטוריוגרפיה "הממסדית" ו"החדשה" התייחסה אל רבים מהמושגים המרכיבים את סוגיית הפליטים כמובנים מאליהם, כבעלי משמעות ברורה שהיא נתון שאין להרהר אחריו. במחקריהם השתמשו במושגים אלו כפשוטם וכך השתתפו גם הם בשיח של "בעיית הפליטים" ושעתקו אותו. בשם המחקר האובייקטיבי ומתוך מגמה לשחזר באמצעותו את העבר, ניתקו עצמם לכאורה מהאובייקט שעליו כתבו. בתודעתם דיווחו עליו ותו־לֵא, אך בפועל אימצו את הייצוגים שלו בשיח כאילו היו "עובדה אובייקטיבית".⁵ אלא שלתוך מושגים אלה נוצקו בהקשרים שונים משמעויות אשר שירתו את האינטרס של הצד שיצר אותם. בכך הייתה המשמעות המשתנה שלהם לאידיאולוגית ולחלק מהקונפליקט עצמו. קריאה של מסמכים בדרך שהציע לה־קפרה מכוונת לפיכך לסייע בזיהוי ובהגדרה של "בעיית הפליטים הפלסטינים" כדיסקורסיבית, דהיינו כמכילה משמעויות שונות שהשתנו ונבנו מחדש באופן בלתי פוסק. כשם שפהמי וג'מאבאדי הראו את ההיסטוריות של המודרניות ואת משמעויותיה המשתנות, כך ניתן להראות, באמצעות קריאה כזו של תיעוד, לא רק את ההיסטוריות של הבניית העמדה

4 מאמרו של דרור זאבי על הסג'ל (הפרוטוקולים של בתי הדין השרעים) כמקור היסטורי מהווה דוגמה טובה לביקורת על השימוש בתיעוד כמאגר של ידע עובדתי (Zeevi 1998). זאבי הציע להפוך את הסג'ל עצמו לאובייקט מחקר. על ידי ניתוח והבנה של הטכניקות הלשוניות והספרותיות של הסג'ל הציע זאבי, למשל, לפענח את היחסים שבין האובייקט לסובייקט. בשל התייחסותו אל הפרוטוקולים כאל מוצרים תרבותיים מורכבים הציע לבדוקם כטקסטים ספרותיים באמצעות כלים של ביקורת הספרות. עוד הצביע זאבי על כך שהפרוטוקולים של הסג'ל שיקפו יחסי כוח בתוך החברה, בתוך המערכת המשפטית וגם בשיח המשפטי־פנימי של בתי המשפט השרעיים.

5 ראה למשל את התייחסותו של בני מוריס, לכל אורך ספרו, אל הקטגוריה "פליטים יידיתיים"; למשל סביב פרשת הגירוש של תושבי הכפר הוג' ודרישתם לשוב אל בתיהם (מוריס 1991: 209–210). ראה גם התייחסותה של ימימה רוזנטל אל הקטגוריה "פליטים שוחרי שלום" (רוזנטל 1988: 61). דוגמה בולטת נוספת היא מאמרו של מוריס שעסק בגורלם של ארבעה כפרים "יידיתיים" (Morris 1990).

הישראלית, אלא גם את ההיסטוריות המורכבת של המושג "בעיית הפליטים הפלסטינים" עצמו.

דוגמה למשמעות הדיסקורסיבית של מושגים המרכיבים את "בעיית הפליטים" ניתן למצוא בפעולה שיש לה ייצוגים רבים בתיאור, הלא היא מיון של אוכלוסיית הפליטים לקטגוריות, פעולה שתרמה ליצירת מציאות שהכריעה את גורלם של כל אלה שנכללו בתוכה. פעולה זו נעשתה במסגרת הקמתו של גוף של ידע שהפליטים ו"בעיית הפליטים" בכללותה עמדו במרכזו, ומטרתו המוצהרת הייתה למפות את אוכלוסיית הפליטים לשם היכרות מקיפה של הסוגיה והתמצאות בכלל היבטיה. לכאורה הייתה זו פעולה שגרתית שמערכות שלטוניות נוקטות בדרך כלל, ועסקו בה פקידים שהתמחו בחברה ובתרבות הפלסטינית הערבית, מהם שהוגדרו "מזרחנים" ו"ערביסטים". מאגר הידע כלל קטגוריות טיפולוגיות שונות: סוציו-אקונומיות, אתנוגרפיות ואחרות כמו מוצא דתי ועדתי, מין, אומדנים של ריבוי טבעי ותמותה, רמת השכלה, רקע קהילתי: עירוני, כפרי או נוודי, התפלגות לפי גיל, חתך מקצועי ורמת הכנסה. קטגוריות נוספות היו "פליטים ירודתיים", "פליטים עוינים" ו"פליטים שוחרי שלום"; "פליטים נוצרים", שמוצאם הדתי היה מפתח למדיניות שיש לנקוט כלפיהם (למשל בעניין דרישתם לשוב אל בתיהם); פליטים "מגורשים" ו"מפונים" מול "בורחים", והקטגוריה של "פנימיים" מול "חיצוניים". סביב כל קטגוריה התנהלו דיונים והתקבלו החלטות ברמות שונות, נוסחו נהלים בירוקרטיים וגובשה מדיניות. בסיס ליצירת קטגוריות נוספות של הפליטים שימש הריבוד החברתי של החברה הפלסטינית. ניתן, למשל, למצוא "פליטים פלאחים", פליטים "ממעמד בעלי המקצועות החופשיים" ו"פליטים נכבדים". על יסוד החלוקה החברתית נוסחו הערכות פרשניות והצעות כיצד לפתור את "הבעיה" של הפליטים שנכללו בשכבה המסוימת, למשל ההצעה הישראלית העקבית ליישב את הפליטים במדינות ערב.⁶

מבחינה היסטוריוגרפית קיבעה החלוקה לקטגוריות ייצוגים שונים של הפליטים שבמקרים רבים תאמו את הדימויים של "המזרח" שלימים הצביע עליהם אדוארד סעיד בספרו *Orientalism*. יש לכך משמעות רבה בעיקר לנוכח העובדה שמזרחנים וערביסטים כמו יעקב שמעוני, אליהו ששון, עזרא דנין יהושע פלמון ואחרים, שהיו בעלי ידע והיכרות מעמיקה עם החברה הפלסטינית ועם התרבות הערבית (חלק ניכר מהידע הושג על ידי פעילות מודיעינית) היו גורם מרכזי ביצירת מאגר הידע ובקביעת הקטגוריות. יתרה מכך, הם גם היו מעורבים באופן פעיל בפרקטיקות שיישמו את הקטגוריזציה. חשוב לציין כי הם החשיבו את גוף הידע שיצרו כאקדמי ואובייקטיבי.

6 ראה דוגמה לכך בתזכיר "The Arab Refugee Problem" מיום ה-16 במרס 1949, ארכיון המדינה, תיקי משרד החוץ, לשכת השר והמנכ"ל [להלן: א"מ] חק(19-2444) כרך ב. ראה גם "תזכיר לפתרון בעיית פליטי ערב" מיום ה-29 במאי 1955, א"מ חק(212445)21.

הם אף ארגנו אותו ואת חלק ממסמכי החקר שלהם על פי אמות מידה של מחקר אקדמי ותפסו אותו כמחקר שמטרתו להציג את המציאות "כפי שהתרחשה באמת". דוגמה לכך היא עבודת המחקר של שמאי כהנא, איש מחלקת המזרח התיכון במשרד החוץ משנת 1951 (אין בידי תאריך מדויק), הנקראת "בעיית שיקומם הכלכלי והחברתי של הפליטים הערביים מארץ ישראל".⁷ בהקדמה לעבודתו נאמר:

אחת הדרכים שבידי ישראל לעידוד פתרון חיובי הוא חקר מדעי של בעיית הפליטים. תרומתה המדעית של ישראל ללימוד בעיה זאת עשויה לתקן מושגים ולהשפיע על הגישה לפתרונה, כשם שהשפיעו כבר לא מעט כמה מושגים והשקפות שפותחו בידי אנשי מדע יהודיים בארץ ישראל ואשר נתקבלו כנכסי צאן ברזל של מדעי הכלכלה והחברה של המזרח התיכון.

קטגוריות של הפליטים שנוצרו בגוף ידע זה קיבלו את משמעותן הדיסקורסיבית כאשר נוצקו לתוכן תכנים משתנים בהקשרים היסטוריים שונים וכאשר שימשו בסיס לעמדות ולמדיניות שנקטה ישראל בסוגיית הפליטים. סוגיה זו היוותה את שיאו של הקונפליקט הישראלי-פלסטיני, שבמהותו היה מאבק אידיאולוגי בין שתי תנועות לאומיות הנתונות בסכסוך עמוק ומתמשך. הקטגוריזציה שימשה מפתח לעיצוב מדיניות כלפי "סוגים" שונים של פליטים ובכך היוותה חלק ממגוון של פרקטיקות שישראל הפעילה בסכסוך בכלל. ניתן למשל למצוא דיונים בשאלות כמו האם להתיר לפליטים מקטגוריה מסוימת לשוב לבתיהם, האם להרוס את בתיהם או כיצד להשתמש בריבוד החברתי של הפליטים כדי ליישבם במדינות ערב ובכך לפתור את הבעיה כולה. באופן זה קיבלו הקטגוריות משמעויות אידיאולוגיות ופוליטיות, גם אם "פליטים נוצרים" או "פלאחים", "פליטים עוינים" ו"ידידותיים" אכן התקיימו במציאות. חלוקת הפליטים לקטגוריות לא הייתה אפוא רק איסוף של נתונים לשם צבירת מידע עליהם; מידע זה שימש הן לצרכים של שליטה והן כלי במאבק פוליטי ואידיאולוגי שסייע לנסח את עמדותיה של ישראל בבעיית הפליטים. בכך היווה גוף הידע עצמו כלי במאבק האידיאולוגי-לאומי ואף חלק ממנו.

הדבר מקבל משנה תוקף כאשר מתברר שחלוקת הפליטים לקטגוריות הייתה רק אחת בשורה של פרקטיקות להבניית הפליטים כאובייקט. תהליך האובייקטיביזציה של הפליטים היה מורכב ואין זה המקום לפרט את ההיסטוריה שלו. מגמתו הייתה לשלילה והשכחה שלהם, ובלשונו של עזרא דנין – דרך "למוסס" את הבעיה בכללותה.⁸ באופן

7 א"מ חץ 1812406.

8 אני משתמשת כאן בפראפרזה על ציטוט מתוך ספרו של עזרא דנין ציוני בכל תנאי, שבו ציטט אמירה שלו ושל חבריו שהתייחסה לבעיית הפליטים ראה: דנין 1987: 317.

כללי ניתן לומר שהיה זה שיח של כוח שהביא להצגת הפליטים בתיעוד כאובייקטים שלא יכלו להשתתף בהכרעות המדיניות על גורלם, וכאלה שהצרכים שלהם עצמם לא היו רלוונטיים. יותר מכך, כל הדיונים בעניינם התנהלו בעיקר עם מדינות ערב ועם הקהילה הבינלאומית בעוד שהם עצמם היו בדרך כלל מחוץ לדיאלוג הדיפלומטי ומחוץ למקסט. במשרד החוץ, למשל, המגמה הדיפלומטית שאנו מוצאים בתיעוד הייתה לכרוך את פתרון בעיית הפליטים בדיונים על הסדר שלום כולל עם מדינות ערב. הייתה זו למעשה דרך לטשטש את העוקץ הלאומי הטעון שיצר את בעיית הפליטים "ולמוסט" אותה בתוך הדיון הכולל על הסדר שלום עם מדינות ערב. מגמה זו באה לשיא ביטוייה בוועידת לוזאן. אין זה המקום להרחיב על הוועידה או על ההיבטים ההיסטוריוגרפיים שלה שלדעתי קשורים אף הם לוויכוח ההיסטוריונים. עם זאת חשוב לציין כי גם אם בעיית הפליטים עמדה על סדר היום של הוועידה היא לא הייתה הנושא העיקרי שעליו התנהלו דיונים ברמות השונות. רוב הדיונים, הן הגלויים והן החשאיים, עסקו בשאלת היחסים הטריטוריאליים של ישראל ומדינות ערב למרות שהאחרונות הציגו את שיבת הפליטים לבתייהם כתנאי מוקדם לניהול משא ומתן כלשהו. הפליטים עצמם היו מיוצגים אמנם בוועידה במסגרת המשלחות של מדינות ערב. לוועידה הגיעה גם משלחת של פלסטינים שבראשה עמדו פליטים מראשי ועד הפליטים ברמאללה. למרות שייצגו את בוחריהם ולכאורה גם את האינטרס של כלל הפליטים הפלסטיניים, השתייכו נציגי הוועד מרמאללה לקטגוריה שהוגדרה בגוף הידע כ"מעמד הנכבדים" והיו מוכנים לדיאלוג עם ישראל. ישראל מצדה ניהלה אתם משא ומתן בעיקר משום שמלכתחילה נתפסו באמצעות מעצבי הקטגוריות כמי שניתן להגיע עמם להסדר. בסופו של דבר היה המשא ומתן אתם שולי באופן יחסי והוועידה כולה הסתיימה בכישלון.⁹ לענייננו חשובה העובדה שהיסטוריונים התייחסו אל הקשר שיצרו גורמים במשרד החוץ הישראלי בין סוגיית הפליטים לבין השאלה הטריטוריאלית כקשר מובן מאלי. המגמה הישראלית בוועידה הייתה למעשה ביטוי נוסף למגמת האובייקטיביות של הפליטים. סוגיית הפליטים נבלעה בוועידה מאחר שמלכתחילה נתפס עניינם כשולי לפחות מבחינת ישראל. כאשר סוגיית הפליטים הועלתה לדיון במסגרת המשא ומתן עם המשלחות הערביות התמקחו הצדדים על מסגרת הדיון וניהלו עליהם דיונים ומשא ומתן בלי שהפליטים עצמם יהיו שותפים אקטיביים לכך.

היה זה דווקא עזיז שחאדה, מראשי ועד הפליטים ברמאללה (שהשתתפו בלוזאן),

9 במאמרו של אילן פפה, הדגיש אמנם הכותב את הדיונים עם משלחת הפליטים בלוזאן אך לדעתי החמיץ את המגמה של השכחתם שהייתה מובנית בעצם השילוב של סוגיית הפליטים עם השאלה הטריטוריאלית ובמשא ומתן שהתנהל עם משלחת הפליטים. משלחת הפליטים של עזיז שחאדה הייתה לדעת ישראל זו שייצגה באופן בולט "את העניין הפלסטיני וזאת למרות נוכחותם של פלסטינים אחרים בלוזאן" (פפה 1986: 373).

אשר זיהה את המגמה הישראלית וביקש לטעון כנגדה כי הפלסטינים והפליטים אינם אובייקטים אלא פועלים בעצמם למען עצמם. בתזכיר מיום ה'26 במרס 1951 אל משה ששון (מוריס), שכלל תכנית מפורטת ליצירת מוטיבציה בקרב הפליטים למען קידום האינטרסים שלהם ולמען הפעלתו של לחץ מתמיד על הקהילה הבינלאומית בעניינם, כותב שחאדה:¹⁰

מאז הקימו את תנועתם השתדלו הפליטים להפריד בין בעייתם לבין הבעיה המדינית הכללית של ארץ ישראל [...]. הגורם העיקרי לכישלונם הוא עמדתה התקיפה של ישראל שהתנתה כי יש להקדים את כריתת השלום בינה לבין הממשלות הערביות לפתרון בעיית הפליטים [...]. מרבית הפלסטינים, הפליטים ושאינם פליטים, זוכרים את לקח העבר ואינם נותנים אמון בממשלות הערביות [...]. אולם עד שהמשא ומתן והצעות השלום ייתנו את פרוטיהם רואים הפליטים מחובתם להתחיל בעצמם, גם בלי הממשלות, בפעולה מעשית שתקדם את העניין ואשר תתבטא ביצירת אווירה כללית בקרב ההמונים ולחץ מתמיד על הממשלות ועל המוסדות הבינלאומיים.

הבאתי כאן תיאורים כלליים מאוד לפרקטיקות אחדות שיצרו את השיח של בעיית הפליטים. היה זה תהליך מורכב שנמשך לאורך זמן רב והתפרס על שדות שיש שונים. זהו תהליך שיש לבחון אותו באופן היסטורי ובתוך כך לא רק לכתוב סיכום היסטורי של בעיית הפליטים בכללותה, אלא גם לחשוף את המנגנונים הסמויים והגלויים שבגינם היא שינתה צורה ותוכן.

ביבליוגרפיה

- דנין, עזרא, 1987. ציוני בכל תנאי, ירושלים.
- מוריס, בני, 1991. לידתה של בעיית הפליטים הפלסטיניים, 1947-1949, תל-אביב.
- מוריס, בני, 1996. מלחמות הגבול של ישראל, 1949-1956: ההסתננות הערבית, פעולות התגמול והספירה לאחור למבצע קדש, תל-אביב.
- נג'מאבאדי, אפסאנה, 1999. "האם ייזכר שמנו?": כתיבת ההיסטוריה של המהפכה החוקתית באיראן כאילו יש חשיבות לנשים ולמגדר", ג'מאעה ד: 94-124.
- נורה, פייר, 1993. "בין זכרון להיסטוריה: על הבעיה של המקום", זמנים 45: 5-17.

10 עזיו שחאדה, עורך דין, היה חבר במשלחת הפליטים לועידת לוזאן והיה פעיל מרכזי בקרב הפליטים בירדן ומטעמם. התזכיר: א"מ חק'2445-11.

- פפה, אילן, 1986. "משה שרת, דוד בן-גוריון וה'אופציה הפלסטינית', 1948–1956", הציונות: מאסף לתולדות התנועה הציונית והישוב היהודי בארץ ישראל י"א: 361–379.
- פפה, אילן, 1991. "ועידת לוזאן וניצנים ראשונים למחלוקת על מדיניות החוץ הישראלית", עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל 1: 241–261.
- רוזנטל, ימימה, 1988. "ועידת הפיוס בלוזאן, 1949: מחלוקת והסכמה בגיבוש המדיניות הישראלית", הציונות: מאסף לתולדות התנועה הציונית והישוב היהודי בארץ ישראל י"ג: 53–68.
- רז-קרקוצקין, אמנון, 1993. "גלות בתוך ריבונות, לביקורת 'שליטת הגלות' בתרבות הישראלית", תיאוריה וביקורת 4: 23–55.
- רז-קרקוצקין, אמנון, 1998. "אוריינטליזם, מדעי היהדות והתברה הישראלית: מספר הערות", ג'מאעה 3: 34–61.
- Gillis, R., John, 1994. "Introduction", in: John R. Gillis (ed.), *Commemorations: The Politics of National Identity*, Princeton, 1-24.
- Fahmy, Khaled, 1997. *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt*, Cambridge, U. K.
- LaCapra, Dominick, 1985. *History and Criticism*, Ithaca and London.
- Le Goff, Jacques, 1992. *History and Memory*, New York.
- Morris, Benny, 1986. "Yosef Weitz and The Transfer Committees, 1948-49", *Middle Eastern Studies* 22,4: 522-561.
- Morris, Benny, 1990. "The Case of Abu Ghosh and Beit Naqquba, Al Fureidis and Khirbet Jisr Az Zarka in 1948 – or Why Four Villages Remained", in: *1948 and After: Israel and The Palestinians*, Oxford, 191-218.
- Novick, Peter, 1988. *That Noble Dream: The "Objectivity Question" and the American Historical Profession*, New-York.
- Pappé, Ilan, 1992. *The Making of the Arab-Israeli Conflict, 1947-51*, London and New-York.
- Pappé, Ilan, 1997. "Post-Zionist Critique on Israel and the Palestinians, Part I: The Academic Debate", *Journal of Palestine Studies* 26,2 (winter): 29-41.
- Shlaim, Avi, 1986. "Husni Za'im and the Plan to Resettle Palestinian Refugees in Syria", *Journal of Palestine Studies* 15,4: 68-80.
- Shlaim, Avi, 1988. *Collusion Across the Jordan: King Abdullah, the Zionist Movement and The Partition of Palestine*, New-York and Oxford.
- White, Hayden, 1987. "The Value of Narrativity in the Representation of Reality", in: *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, Baltimore and London, 1-25.

Zeevi, Dror, 1998. "The Use of Ottoman Shari'a Court Records as A Source for Middle Eastern Social History: A Reappraisal", *Islamic Law and Society* 5,1: 35-56.

ארכיונים:

ארכיון המדינה, תיקי משרד החוץ, לשכת השר והמנכ"ל